Vol. 1, Issue 2

O‘ZBEK TILINING DAVLAT TILI MAQOMINI OLISHI TARIXI

Elmurodova Zarifa

Navoiy davlat universiteti Tarix fakulteti talabasi

Navoiy asarlarida jaranglagan, jadidlar himoya qilgan va 1989-yil 21-oktabrda qonun bilan e’tirof etilgan ona tilimiz asrlar osha qanday yo‘l bosib o‘tdi?

Kirish

Har bir xalqning tarixi, avvalo, uning tilida saqlanadi. Til faqat so‘zlashuv vositasi emas: u ajdodlar tajribasini avlodlarga yetkazuvchi, millatni millat qilib turuvchi ma’naviy ko‘prikdir. Shu ma’noda o‘zbek tilining tarixi o‘zbek xalqining tarixidan ajralmas.

O‘zbek tili asrlar davomida yuksak badiiy cho‘qqilarga ko‘tarildi, ayni paytda og‘ir sinovlarni ham boshidan kechirdi: yozuvlar almashdi, boshqa tillar ustun qo‘yildi, ilm-fan va boshqaruvdan siqib chiqarildi. Va nihoyat, 1989-yilning 21-oktabrida u qonuniy jihatdan davlat tili deb e’lon qilindi. Mazkur maqolada ana shu uzoq yo‘lning asosiy bosqichlari tarixiy manbalar asosida yoritiladi.

“Til — millatning ruhi. Ruhi uyg‘oq millatni hech kim yengolmaydi.”

Ildizlar: turkiy tilning adabiy yo‘li

O‘zbek adabiy tilining ildizlari qadimgi turkiy yozma yodgorliklarga, Qoraxoniylar davri adabiyotiga borib taqaladi. XI asrda Mahmud Koshg‘ariy «Devonu lug‘otit turk» asarida turkiy qabilalar tillarini, ularning so‘zlari, maqollari va she’riy namunalarini jamlab, turkiy tilning ilk ensiklopedik lug‘atini yaratdi. Xuddi shu asrda Yusuf Xos Hojib «Qutadg‘u bilig» dostoni orqali turkiy tilda yirik falsafiy-axloqiy asar yozish mumkinligini ko‘rsatdi.

Keyingi asrlarda Xorazmiy, Sakkokiy, Lutfiy kabi shoirlar bu an’anani davom ettirdi. Ayniqsa, Amir Temur va temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda ilm-

fan, adabiyot gullab-yashnadi. Aynan shu muhit turkiy tilning Navoiy qo‘lida kamolga yetishi uchun zamin tayyorladi.

Alisher Navoiy va «Ikki til muhokamasi»

O‘zbek tili tarixida Alisher Navoiy (1441–1501) alohida o‘rin tutadi. O‘sha davrda saroy va ilm ahli orasida fors tili «yuksak til», turkiy til esa «oddiy xalq tili» sifatida qaralardi. Navoiy bu qarashga o‘z ijodi bilan javob berdi: «Xamsa», «Hayrat ul-abror», «Layli va Majnun» kabi dostonlarni, «Xazoyin ul-maoniy» devonini turkiy tilda yaratdi.

1499-yilda yozilgan «Muhokamat ul-lug‘atayn» («Ikki til muhokamasi») asari esa shu fikrning nazariy isbotiga aylandi. Unda Navoiy turkiy tilning so‘z boyligi, ma’no nozikliklarini ifodalash imkoniyatlari jihatidan forsiy tildan kam emasligini, ba’zi o‘rinlarda undan ustun ekanini ko‘plab misollar bilan asoslaydi. Olim turkiy so‘zlarning ko‘p ma’noliligi va fe’l shakllarining rang-barangligini alohida ta’kidlaydi.

Navoiy faqat tilni ulug‘lagani yo‘q, uni amalda ham yuksak darajaga olib chiqdi.

Davlat maqomisiz asrlar

Navoiydan keyin ham o‘zbek tili Bobur, Ogahiy, Munis, Muqimiy, Furqat kabi ijodkorlar qo‘lida rivojlandi. Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma»si esa xotira-tarixiy janrning nodir namunasi sifatida turkiy nasrning go‘zalligini ko‘rsatdi.

Biroq adabiy ravnaq bilan huquqiy maqom bir narsa emas edi. Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklarida devonxona yozishmalarida fors-tojik tili keng qo‘llanilar, turkiy til esa ko‘proq adabiyot va og‘zaki muloqotda yashar edi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilgach, boshqaruv ishlari rus tilida olib borila boshladi. Shunday qilib, til asrlar davomida xalq qalbida yashadi, lekin davlat tili sifatida mustahkamlanmadi.

Jadidlar: til uchun ma’rifiy kurash

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik harakati vujudga keldi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf

Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon kabi ma’rifatparvarlar xalqni savodli qilish, yangi usul maktablarini ochish, matbuot va teatrni rivojlantirish uchun kurashdilar. Behbudiyning «Padarkush» dramasi (1911) o‘zbek milliy dramaturgiyasining boshlanishi bo‘ldi, u chiqargan «Oyna» jurnali (1913) esa xalqni dunyo yangiliklaridan xabardor qildi.

Til masalasi jadidlar faoliyatining markazida turardi. 1918-yilda Toshkentda Abdurauf Fitrat tashabbusi bilan «Chig‘atoy gurungi» adabiy davrasi tashkil topdi. Uning maqsadi o‘zbek tilini begona so‘zlardan tozalash, adabiy me’yorlarni belgilash, milliy adabiyotni rivojlantirish edi. Fitrat o‘zbek tili grammatikasi va imlosiga oid ilmiy ishlar yaratdi, Abdulla Qodiriyning «O‘tkan kunlar» romani esa o‘zbek tilining nasrdagi ravon va jonli imkoniyatlarini namoyon etdi.

“Ona tilini asrash — o‘tmishni asrash, kelajakni kafolatlash demakdir.”

Sovet davri: yutuqlar va yo‘qotishlar

1924-yilda O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tashkil topdi. Bu davrda o‘zbek tilida maktablar, nashriyotlar, gazeta va jurnallar ko‘paydi, savodsizlik tugatildi. Ammo til siyosati markazdan boshqarilar, yozuv va imlo masalalari ham siyosiy qarorlarga bog‘liq edi.

Bu yillarda o‘zbek yozuvi ikki marta almashtirildi. 1920-yillar oxirida arab yozuviga asoslangan alifbodan lotin yozuviga, 1940-yilda esa kirill yozuviga o‘tildi. Natijada yangi avlod XX asr boshidagi va undan oldingi yozma merosni bevosita o‘qiy olmay qoldi.

1930-yillar oxiridagi qatag‘on o‘zbek ziyolilariga ayniqsa og‘ir zarba berdi: Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy va boshqa ko‘plab jadid namoyandalari 1938-yilda qurbon bo‘ldi. Ularning asarlari uzoq yillar taqiqlandi.

Keyingi o‘n yilliklarda esa rus tili ilm-fan, oliy ta’lim, davlat boshqaruvi va rasmiy yozishmalarda yetakchi o‘rinni egalladi. O‘zbek tili rasman «respublika tili» sifatida yashasa-da, uning qo‘llanish doirasi amalda torayib bordi.

1989-yil 21-oktabr: tarixiy burilish

1980-yillarning ikkinchi yarmida mamlakatda qayta qurish va oshkoralik siyosati boshlandi. Ziyolilar, yozuvchilar va olimlar ona tiliga munosib maqom berilishini ochiq talab qila boshladilar. 1988-yilda tashkil topgan «Birlik» xalq harakati va boshqa jamoat tashkilotlari bu masalani keng jamoatchilik muhokamasiga olib chiqdi.

Xalq talabi natijasida 1989-yil 21-oktabrda O‘zbekiston SSR Oliy Kengashi «Davlat tili haqida»gi Qonunni qabul qildi. Unga ko‘ra, o‘zbek tili respublikaning davlat tili deb e’lon qilindi; shu bilan birga, rus tilining millatlararo muloqot tili sifatidagi o‘rni ham e’tirof etildi. Qonun davlat organlari, ta’lim va madaniyat muassasalarida o‘zbek tilidan foydalanishning huquqiy asoslarini yaratdi.

Bu qonunning ahamiyati faqat huquqiy emas, ma’naviy ham edi. Ming yillik tarixga ega til birinchi marta qonun bilan davlat tili deb tan olindi. Shuning uchun ham 21-oktabr bugun o‘zbek tili bayrami sifatida nishonlanadi.

Mustaqillik davrida mustahkamlanishi

1991-yil 31-avgustda O‘zbekiston mustaqillikka erishdi. Mustaqillik o‘zbek tiliga to‘la huquqiy kafolat berdi: 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan Konstitutsiyaning 4-moddasida O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tili ekani mustahkamlab qo‘yildi. Shu bilan birga, respublikada yashovchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlari hurmat qilinishi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratilishi belgilandi.

1995-yil 21-dekabrda «Davlat tili haqida»gi Qonunning yangi tahriri qabul qilindi. Unda davlat tilining qo‘llanish doirasi, rasmiy hujjatlar, ish yuritish, ta’lim va ommaviy axborot vositalaridagi o‘rni aniqlab berildi.

Yozuv masalasi ham yangicha hal etildi. 1993-yilda lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risidagi qonun qabul qilindi, 1995-yilda alifbo yangilangan tahrirda tasdiqlandi. Lotin yozuviga o‘tish bosqichma-bosqich amalga oshirildi va bu jarayon o‘zbek tilini jahon axborot muhiti bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qildi.

Til siyosatining yangi bosqichi

So‘nggi yillarda davlat tilining nufuzini oshirishga alohida e’tibor qaratildi. 2019-yil 21-oktabrda «O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Prezident farmoni e’lon qilindi. Unga muvofiq, 21-oktabr — O‘zbek tili bayrami kuni deb belgilandi va davlat tilini rivojlantirish bo‘yicha amaliy vazifalar belgilab berildi.

2023-yilda yangi tahrirdagi Konstitutsiya qabul qilindi. Unda ham o‘zbek tilining davlat tili maqomi saqlab qolindi, Qoraqalpog‘iston Respublikasida esa qoraqalpoq tili ham davlat tili ekani belgilandi.

Bugun o‘zbek tili davlat idoralarida, maktab va universitetlarda, matbuot va telekanallarda, internet makonida keng qo‘llanadi. Endi asosiy vazifa — uni zamonaviy texnologiyalarga moslashtirish, ilmiy va texnik terminologiyani boyitish, elektron lug‘atlar va raqamli resurslarni ko‘paytirish hamda yoshlar nutq madaniyatini oshirishdir.

Asosiy sanalar xronologiyasi

Sana	Voqea
XI asr	Mahmud Koshg‘ariy «Devonu lug‘otit turk», Yusuf Xos Hojib «Qutadg‘u bilig» asarlarini yaratadi.
1499	Alisher Navoiy «Muhokamat ul-lug‘atayn» asarini yozadi.
1867	Turkiston general-gubernatorligi tashkil etiladi, boshqaruvda rus tili qo‘llana boshlaydi.
1918	Toshkentda Fitrat tashabbusi bilan «Chig‘atoy gurungi» tashkil topadi.
1920-yillar oxiri	Arab yozuvidan lotin yozuviga o‘tiladi.
1940	Kirill yozuviga o‘tiladi.
1989, 21-oktabr	«Davlat tili haqida»gi Qonun qabul qilinadi.
1992, 8-dekabr	Konstitutsiyaning 4-moddasida o‘zbek tilining davlat tili maqomi mustahkamlanadi.
1993–1995	Lotin yozuviga asoslangan alifbo joriy etiladi va yangilanadi.
1995, 21-dekabr	«Davlat tili haqida»gi Qonunning yangi tahriri qabul qilinadi.
2019, 21-oktabr	Til nufuzini oshirish haqida Prezident farmoni chiqadi; 21-oktabr — O‘zbek tili bayrami.
2023	Yangi tahrirdagi Konstitutsiyada davlat tili maqomi saqlanadi.

Xulosa

O‘zbek tilining davlat tili maqomini olishi tasodif emas, balki ming yillik tarixiy jarayonning mantiqiy natijasidir. Qoraxoniylar davrida shakllana boshlagan, Navoiy davrida eng yuksak cho‘qqiga chiqqan, jadidlar tomonidan himoya qilingan va sovet davrida cheklovlarga uchragan ona tilimiz 1989-yilda qonuniy maqom oldi, mustaqillik yillarida esa Konstitutsiya bilan mustahkamlandi.

Tarix bizga shuni o‘rgatadiki, tilning taqdiri uni so‘zlovchilarning o‘ziga bog‘liq. Qonun til uchun huquqiy himoya yaratadi, lekin uni yashatadigan kuch — har birimizning ona tilimizga muhabbatimiz, uni toza va ravon qo‘llashimizdir. Shu bois ona tilini asrab-avaylash, uning ravnaqiga hissa qo‘shish har bir fuqaroning, ayniqsa yosh avlodning muqaddas burchidir.

Foydalanilgan manbalar

1. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn.

2. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk.
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig.
4. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992-yil 8-dekabr; yangi tahriri — 2023).
5. «Davlat tili haqida»gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni (1989-yil 21-oktabr; yangi tahriri — 1995-yil 21-dekabr).
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi «O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi farmoni.
7. O‘zbekiston tarixi bo‘yicha darslik va o‘quv qo‘llanmalar; Milliy qonunchilik ma’lumotlari bazasi (lex.uz).